

Σχέσεις παιδιών με ελαφρά νοητική υστέρηση και παιδιών με τυπική ανάπτυξη

Καλλιόπη Παπουτσάκη

Ειδική Παιδαγωγός, Δρ. Πανεπιστημίου Αθηνών

Εισαγωγή

Οι σχέσεις με συνομηλίκους και ιδίως οι φιλικές σχέσεις, όταν ασκούν θετική επιρροή, αποτελούν σημαντικό παράγοντα στην ομαλή ψυχική ανάπτυξη του παιδιού. Η απόρριψη του παιδιού από την ομάδα των συνομηλίκων συντελεί στην απώλεια της αίσθησης ότι το παιδί ανήκει στην ομάδα και στη μείωση των ευκαιριών για αλληλεπίδραση.

Τα παιδιά με ελαφρά νοητική υστέρηση (ε.ν.υ.) παρουσιάζουν ελαφρά νοητική απόκλιση και περισσότερα συμπτώματα προβληματικής συμπεριφοράς από ό,τι οι συνομήλικοί τους με τυπική ανάπτυξη (Cottlieb, Semmel & Veldman, 1978). Χαρακτηρίζονται αγχώδη, παρορμητικά και ευερέθιστα, με χαμηλή αυτοεκτίμηση, με χαμηλό βαθμό ανεκτικότητας στη ματαίωση και με ελλείψεις κοινωνικών δεξιοτήτων (Πολυχρονοπούλου, 1997· Κρουσταλάκης, 2000). Αδυνατούν να αντιληφθούν και να ερμηνεύσουν σωστά τα εξωτερικά ερεθίσματα, μπορεί να εκδηλώσουν επιθετικότητα, φοβίες ή παθητικότητα. Επιπλέον, παρουσιάζουν αμβλεία αντίληψη, αδυναμία συγκέντρωσης προσοχής, αδύνατη μνήμη, πτωχή γλωσσική ανάπτυξη, περιορισμένη δυνατότητα γενίκευσης και ελλιπή οπτικοκινητικό συντονισμό (Hodapp, 2003). Ιδιαίτερη υστέρηση παρουσιάζουν στις ανώτερες νοητικές λειτουργίες, όπως στην κριτική και δημιουργική νόηση και στην επεξεργασία αφηρημένων συμβόλων (Richardson & Koller, 1996). Τα ελλείμματα αυτά επηρεάζουν την επικοινωνία, την ανάπτυξη σχέσεων και φιλικού δικτύου και, επιπλέον, αυξάνουν την πιθανότητα απόρριψης από συνομηλίκους. Η αντίληψη των προσωπικών δυσκολιών και η έλλειψη φιλικού δικτύου (Manetti, Schneider & Siperstein, 2001) συμβάλλουν στην ανάδειξη βιωμάτων μοναξιάς.

Η παρούσα έρευνα διερευνά τις σχέσεις των παιδιών με ε.ν.υ. με τους συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης σύμφωνα με τις απόψεις των παιδιών, τα αίτια μη εμπλοκής τους, τα συναισθήματα που βιώνουν όταν απορρίπτονται και τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν για να αντιμετωπίσουν την απόρριψη των συνομηλίκων τους καθώς και τα βιώματα της μοναξιάς τους.

Ερευνητικά δεδομένα

Ποικίλες έρευνες έχουν αξιολογήσει τις φιλικές σχέσεις των παιδιών με τυπική ανάπτυξη και το βαθμό αποδοχής και απόρριψης από την ομάδα των συνομηλίκων, και έχουν δείξει ότι η απόρριψη και η απομόνωση από την ομάδα των συνομηλίκων (Asher & Wheeler, 1985), η γνωστική επίγνωση των ελλειμμάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις (Γαλανάκη & Μπεξεβέγκης, 1996) καθώς και η έλλειψη προκοινωνικών και κοινωνικών δεξιοτήτων προξενούν δυσκολίες στην ένταξη του παιδιού στην ομάδα και στην ανάπτυξη φιλικών σχέσεων (Ladd, 1983). Οι έρευνες που αφορούν στις φιλικές σχέσεις παιδιών με ε.ν.υ. είναι ελάχιστα και εστιάζουν στις σχέσεις των παιδιών στο σχολικό περιβάλλον.

Έρευνες σε παιδιά με ελαφρά νοητική υστέρηση καταδεικνύουν ότι τυγχάνουν περιορισμένης κοινωνικής αποδοχής και μεγαλύτερης απόρριψης (Manetti, Schneider & Siperstein, 2001), λαμβάνουν λιγότερη ικανοποίηση από τις φιλικές σχέσεις τους και βιώνουν εντονότερα συναισθήματα μοναξιάς απ' ό,τι οι συνομηλικοί τους με τυπική ανάπτυξη (Hieman & Margalit, 1998· Luftig, 1988· Asher & Wheeler, 1985). Η απόρριψη και η απομόνωση των παιδιών με νοητική υστέρηση συνδέονται θετικά με τις γνωστικές, νοητικές και γλωσσικές αδυναμίες των παιδιών (Bernardini, 1968) και με τα κοινωνικά ελλείμματα (Freeman, Alkin, 2000), όπως έλλειψη συνεργασίας και επιτυχούς επικοινωνίας, δυσκολίες στην επίλυση προβλημάτων κ.ά. Επιπλέον, η απόρριψη των παιδιών με ε.ν.υ. συνδέεται με προβλήματα συμπεριφοράς (Cottlieb, Semmel & Veldman, 1978), όπως επιθετική και διασπαστική συμπεριφορά κ.ά. (Siperstein & Widaman, 1996), ενώ η χαμηλή ακαδημαϊκή πρόοδος συνδέεται με τη χαμηλή κοινωνική αποδοχή (Cottlieb, Semmel & Veldman, 1978) και η χαμηλή κοινωνική αποδοχή με μειωμένες κοινωνικές δεξιότητες (Siperstein & Widaman, 1996). Η χαμηλή ακαδημαϊκή πρόοδος των παιδιών με ε.ν.υ., σε συνδυασμό με τα ενδοπροσωπικά και διαπροσωπικά ελλείμματά τους, συντελεί στη χαμηλή κοινωνική αποδοχή ή στην έλλειψη αποδοχής του παιδιού με ε.ν.υ. από τους συνομηλίκους.

Η χαμηλή κοινωνιομετρική θέση στην ομάδα των συνομηλίκων, η έλλειψη φιλικών σχέσεων μέσα στην τάξη ή η έλλειψη ικανοποίησης από τις φιλικές σχέσεις είναι σημαντικοί παράγοντες για τη σύναψη φιλικών σχέσεων και την ανάδειξη βιωμάτων μοναξιάς (Williams & Asher, 1992· Asher & Wheeler, 1985).

Η εμπειρία της μοναξιάς των παιδιών σχολικής ηλικίας με ε.ν.υ. σχετίζεται με επώδυνα συναισθήματα, την έλλειψη φίλων, τη δυσκολία σύναψης στενών σχέσεων, τις απογοητεύσεις καθώς και τη δυσαρέσκεια που αντλούν από τις σχέσεις αυτές (Hieman & Margalit, 1998). Έρευνες που αφορούν στις απόψεις των παιδιών με ε.ν.υ. για τις σχέσεις με συνομηλίκους, για τα αίτια της μη εμπλοκής τους και τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν για να αντιμετωπίσουν την κοινωνική απόρριψη ή απομόνωση, καθώς και τα συναισθήματα που βιώνουν δεν υπάρχουν και αυτό το κενό προσπαθεί να καλύψει η παρούσα έρευνα.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που τίθενται στην παρούσα μελέτη έχουν ως εξής:

- α) Τα παιδιά με ε.ν.υ έχουν φιλικές σχέσεις με συνομηλίκους τους;
- β) Σε περίπτωση που δεν εμπλέκονται με συνομηλίκους, ποια είναι τα αίτια της μη εμπλοκής τους σύμφωνα με τις απόψεις των ίδιων των παιδιών;
- γ) Ποια συναισθήματα βιώνουν τα παιδιά με ε.ν.υ. από την ομάδα των συνομηλίκων σε περιπτώσεις απόρριψης;
- δ) Ποιες στρατηγικές χρησιμοποιούν για να αντιμετωπίσουν την απόρριψη από τους συνομηλίκους τους;
- στ) Ποιες στρατηγικές χρησιμοποιούν για να αντιμετωπίσουν τα βιώματα μοναξιάς τους;

Μεθοδολογία της έρευνας

Δείγμα

Το δείγμα της παρούσας έρευνας αποτέλεσαν 154 μαθητές με ε.ν.υ. που φοιτούσαν σε ειδικά δημοτικά σχολεία της Ελλάδας. Από τους συμμετέχοντες, 93 ήταν αγόρια (60,4%) και 61 κορίτσια (39,6%). Από το σύνολο των μαθητών του δείγματος οι 72 (46,8%) ήταν από την Αθήνα και οι 82 (53,2%) από άλλες πόλεις και χωριά της Ελλάδας. Οι ηλικίες των παιδιών ήταν 7 έως 14 ετών, ο μέσος όρος 11,32 και η τυπική απόκλιση 2,1. Η επιλογή του δείγματος έγινε με τυχαία δειγματοληψία, από την οποία προέκυψαν 8 ειδικά σχολεία από την Αθήνα και 12 από την περιφέρεια.

Μέσα συλλογής δεδομένων

Η συλλογή δεδομένων έγινε με τη χρήση ενός αυτοσχέδιου ερωτηματολογίου, το οποίο περιελάμβανε 26 κλειστές και 10 ανοιχτές ερωτήσεις (Παπουτσάκη, 2007). Οι κλειστές ερωτήσεις ήταν σε τριβάθμη κλίμακα Likert (Ναι, Μερικές Φορές, Όχι). Συγκεκριμένα, στο ερωτηματολόγιο συμπεριλήφθηκαν: α) ερωτήσεις από το Ερωτηματολόγιο Μοναξιάς των Williams & Asher (1992), β) ερωτήσεις από την ημιδομημένη συνέντευξη που χρησιμοποίησαν οι Williams & Asher (1992) σε παιδιά σχολικής ηλικίας με ε.ν.υ., και γ) ερωτήσεις που διερευνούν τις σχέσεις των παιδιών με ε.ν.υ και παιδιών τυπικής ανάπτυξης, τα συναισθήματα που βιώνουν από την απόρριψη των συνομηλίκων καθώς και τρόπους αντιμετώπισης της μοναξιάς τους. Το *Ερωτηματολόγιο για τη Μοναξιά του Παιδιού* των Williams & Asher είναι το μόνο που έχει χρησιμοποιηθεί για τη διερεύνηση της μοναξιάς των παιδιών με ε.ν.υ. Για το λόγο αυτό επιλέχθηκε για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας. Η συστηματική επιλογή των ερωτήσεων έγινε στην πιλοτική έρευνα, με σκοπό την απάντηση των διερευνητικών ερωτημάτων του μελετώμενου φαινομένου.

Η αξιοπιστία του οργάνου μέτρησης διερευνήθηκε με το συντελεστή Cronbach alpha, ο οποίος ήταν ικανοποιητικός ($\alpha = 0,89$). Το ποσοστό συμφωνίας μεταξύ των δύο παρατηρητών στις ανοιχτές ερωτήσεις κυμάνθηκε από 85-100%.

Τα βήματα που ακολουθήθηκαν για την εννοιολογική ανάλυση του περιεχομένου των απαντήσεων στις ανοιχτές ερωτήσεις των ερωτηματολογίων έχουν ως

εξής: α) καταγράφηκαν οι απαντήσεις των παιδιών σε καθεμιά από τις ανοιχτές ερωτήσεις, β) αναζητήθηκαν και καταγράφηκαν οι εννοιολογικές ενότητες που περιείχονταν σε κάθε απάντηση, γ) κατηγοριοποιήθηκαν οι εννοιολογικές ενότητες για κάθε ερώτηση χωριστά από δύο παρατηρητές και αξιολογήθηκε η συμφωνία μεταξύ δύο παρατηρητών βάσει του τύπου Cohen's Kappa, και δ) τα αποτελέσματα παρουσιάζονται σε πίνακες απόλυτων, σχετικών και αθροιστικών συχνοτήτων.

Αποτελέσματα

Σχέσεις παιδιών με ε.ν.υ. και παιδιών με τυπική ανάπτυξη

Η πλειονότητα των παιδιών (51,9%) του δείγματος αναφέρουν ότι εμπλέκονται με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης, ενώ σε μικρό ποσοστό (22,1%) αναφέρουν ότι δεν εμπλέκονται (Πίν. 1), εξαιτίας της απόρριψης που δέχονται από την ομάδα των συνομηλίκων.

Πίνακας 1. Απόλυτες, σχετικές και αθροιστικές σχετικές συχνότητες των παιδιών του δείγματος ως προς την εμπλοκή τους με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης

Εμπλοκή των παιδιών με ε.ν.υ. με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης	Απόλυτες Συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Σχετικές αθροιστικές συχνότητες
Όχι	34	22,1	22,1
Μερικές φορές	40	26	48,1
Ναι	80	51,9	100
Σύνολο	154	100	

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, τα αγόρια ($\Delta\mu=82,73$) εμπλέκονται με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης περισσότερο από ό,τι τα κορίτσια ($\Delta\mu=69,53$). Αντίθετα, δεν παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς τις μεταβλητές εμπλοκή των παιδιών με ε.ν.υ. με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης και τις μεταβλητές ηλικία ($U=2666,5$, $p>0,05$), βαθμίδα ($U=2760$, $p>0,05$) και τόπος διαμονής ($U=2619,0$, $p>0,05$).

Οι παρτές των παιδιών με ε.ν.υ. προέρχονται από το περιβάλλον της γειτονιάς και είναι φίλοι των αδελφών τους ή παιδιά φίλων των γονέων τους (Πίν. 3). Από τα 154 παιδιά που συμμετείχαν στο δείγμα, 66 παιδιά (42,9%) ανέφεραν ότι οι φίλοι τους είναι από τη γειτονιά, 44 (24,9%) φίλοι των αδελφών τους, 32 (20,6%) παιδιά φίλων των γονιών τους και 19 (12,3%) φίλοι από το σχολικό περιβάλλον. Η πλειονότητα των παιδιών ανέφεραν ότι κάνουν παρέα εκτός σχολικού περιβάλλοντος με συνομηλίκους της γειτονιάς. Ο Πίνακας 3 δείχνει μια κατανομή πολλαπλών απαντήσεων γι' αυτό και ο συνολικός αριθμός των απαντήσεων είναι 177 και ξεπερνά τον αριθμό των υποκειμένων του δείγματος, αφού κάθε υποκείμενο μπορεί να δώσει περισσότερες από μία απαντήσεις.

Πίνακας 2. Στατιστική σημαντικότητα των μεταβλητών: Εμπλοκή των παιδιών με ε.ν.υ. με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης ως προς το φύλο, την ηλικία, τη βαθμίδα και τον τόπο διαμονής

Δημογραφικά στοιχεία	Εμπλοκή των παιδιών με ε.ν.υ. με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης		Mann-Whitney U	
	Διάμεσος (Δμ)		U	p
Φύλο	Αγόρια	Κορίτσια	2350,5	0,04
	82,73	69,53		
Ηλικία	Μικρά	Μεγάλα	2666,5	>0,05
	80,29	75,67		
Βαθμίδα	Προβαθμίδα-Κατώτερη	Μέση-Ανώτερη	2760	>0,05
	77,09	77,75		
Τόπος διαμονής	Αθήνα	Πόλεις εκτός Αθηνών	2619	>0,05
	81,56	72,88		

Πίνακας 3. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των απαντήσεων που έδωσαν οι μαθητές ως προς τις σχέσεις τους με συνομηλίκους και το περιβάλλον στο οποίο τις αναπτύσσουν

Απαντήσεις	f	% των απαντήσεων	% των παιδιών
Οι φίλοι που κάνω παρέα εκτός σχολείου είναι από τη γειτονιά	66	37,3	42,9
Οι φίλοι που κάνω παρέα εκτός σχολείου είναι φίλοι του/της αδερφού/-ής μου	44	24,9	24,9
Οι φίλοι που κάνω παρέα εκτός σχολείου είναι παιδιά φίλων των γονιών μου	32	18,1	20,6
Οι φίλοι που κάνω παρέα εκτός σχολείου είναι από το σχολείο	19	10,7	12,3
Σύνολο	177	100	

3.2. Αίτια μη εμπλοκής των παιδιών με ε.ν.υ. με συνομηλίκους

Τα αίτια της μη εμπλοκής των παιδιών με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης εκτός σχολικού περιβάλλοντος, όπως δηλώνουν τα 74 παιδιά του δείγματος, τα οποία δεν εμπλέκονται με τους συνομηλίκους τους (22,1%) ή εμπλέκονται μόνο μερικές φορές (26%), είναι: τα διαπροσωπικά ελλείμματα, η εξωτερική εμφάνιση και η έλλειψη επαφής (Πίνακας 4).

Τα διαπροσωπικά ελλείμματα αναφέρονται σε προβλήματα συμπεριφοράς τα οποία οδηγούν στην έλλειψη συνεργασίας και επιτυχούς επικοινωνίας. Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις των παιδιών είναι:

«δε με θέλουν τα άλλα παιδιά, γιατί τσακώνομαι και βρίζω»,

«δε με θέλουν τα παιδιά, γιατί δεν τα πάμε καλά»,

«τους τραβάω τα μαλλιά», κ.ά.

Η εξωτερική εμφάνιση αναφέρεται στα διαφορετικά χαρακτηριστικά που ενδεχομένως είναι αισθητά στην εμφάνιση των παιδιών με νοητική καθυστέρηση. Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις είναι:

«τα παιδιά με κοροϊδεύουν γιατί δεν τους αρέσω όπως είμαι»,

«δε με παίζουν, γιατί έχω μεγάλο κεφάλι», κ.ά.

Η έλλειψη επαφής με συνομηλίκους αναφέρεται στην απουσία συνομηλίκων από τη γειτονιά ή στον ακούσιο περιορισμό από τους γονείς τους. Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις είναι:

«δεν έχουμε παιδιά κοντά στο σπίτι μου»,

«δε με αφήνουν οι γονείς μου να βγω στη γειτονιά για να παίξω με τα άλλα παιδιά», κ.ά.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 4, η πλειονότητα των παιδιών αναφέρονται στα διαπροσωπικά ελλείμματα (19,5%), σε μικρότερο ποσοστό αναφέρονται στην εξωτερική εμφάνιση (7,8%) και στην έλλειψη επαφής (8,4%), ενώ ένα ποσοστό 12,3% αδυνατούν να αναφέρουν τα αίτια της απόρριψής τους από την ομάδα των συνομηλίκων.

Πίνακας 4. Απόλυτες, σχετικές και αθροιστικές σχετικές συχνότητες των αιτιών μη εμπλοκής των παιδιών με ε.ν.υ. με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης

Αίτια μη εμπλοκής	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Σχ. συχνότητες χ. απ. τιμές	Αθρ. Σχετ. συχνότητες
1. Διαπροσωπικά ελλείμματα	30	19,5	40,5	40,5
2. Έλλειψη επαφής	13	8,4	17,6	74,3
3. Εξωτερική εμφάνιση	12	7,8	16,2	56,8
4. Δεν ξέρω	19	12,3	25,7	100
Σύνολο	74	48,1	100	
Απούσες τιμές	80	51,9		
Σύνολο	154	100		

Τα συναισθήματα που βιώνουν τα παιδιά με ε.ν.υ. όταν δέχονται απόρριψη από τους συνομηλίκους τους είναι:

α) *Δυσάρεστα συναισθήματα*: Συναισθήματα λύπης, στενοχωρίας και θλίψης, όπως «νιώθω άσχημα», «στενοχωριέμαι» κ.ά.

β) *Ευχάριστα συναισθήματα*: Συναισθήματα ευχαρίστησης, όπως «νιώθω καλά» κ.ά.

γ) *Αδιαφορία*: Ανυπαρξία θετικών ή αρνητικών συναισθημάτων, όπως «δε με πειράζει», «αδιαφορώ» κ.ά.

Η πλειονότητα των παιδιών (80,5%) αναφέρουν ότι βιώνουν αρνητικά συναισθήματα όταν δέχονται απόρριψη από συνομηλίκους. Μικρό ποσοστό (5,2%) αναφέρουν θετικά συναισθήματα και 9,1% των μαθητών δεν μπορούν να περιγράψουν τα συναισθήματα που βιώνουν, όταν απορρίπτονται από τους συνομηλίκους τους.

Τρόποι αντιμετώπισης της απόρριψης των παιδιών με ε.ν.υ. από τους συνομηλίκους τους

Οι τρόποι αντιμετώπισης της απόρριψης από τους συνομηλίκους τους είναι:

α) **Απομόνωση**: Απόσυρση από την παρέα των συνομηλίκων, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη αρνητικών συναισθημάτων που μπορεί να οδηγήσουν σε αντιδράσεις, όπως κλάμα, θυμό, κ.ά.. Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις ήταν: «δεν κάνω τίποτα», «βάζω τα κλάματα», κ.ά.

β) **Ενασχόληση με μοναχικές δραστηριότητες**: ενασχόληση με δραστηριότητες στις οποίες δεν εμπλέκονται παιδιά ή ενήλικες. Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις ήταν: «διαβάζω», «βλέπω τηλεόραση», «ακούω μουσική» κ.ά.

γ) **Αναζήτηση νέας συντροφιάς**: αναζήτηση επαφής με οικεία ή φιλικά πρόσωπα. Ενδεικτικές απαντήσεις ήταν: «παίρνω τηλέφωνο τον ξάδερφό μου και πάω βόλτα», «θα προσπαθήσω να βρω άλλο παιδί να παίξω» κ.ά.

δ) **Επιθετικότητα**: έκφραση σωματικής ή λεκτικής βίας. Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις ήταν: «χτυπάω τα παιδιά», «τα βρίζω» κ.ά.

Το υψηλότερο ποσοστό των παιδιών (39%) χρησιμοποιούν παθητικούς τρόπους αντιμετώπισης της απόρριψης που δέχονται από την ομάδα των συνομηλίκων, όπως απομόνωση και ενασχόληση με μοναχικές δραστηριότητες (36,4%), ενώ μικρό ποσοστό (16,2%) χρησιμοποιούν ενεργητικούς τρόπους αντιμετώπισης, όπως αναζήτηση νέας συντροφιάς (Πίνακας 5).

Μοναξιά των παιδιών με ε.ν.υ. και τρόποι αντιμετώπισης

Η υποκειμενική εκτίμηση των παιδιών με ε.ν.υ. για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της μοναξιάς τους, σύμφωνα με τις απόψεις των παιδιών που συμμετείχαν στην έρευνα, είναι: α) η έλλειψη συντροφιάς με συνομηλίκους, β) η απόρριψη, και γ) η προσωρινή απουσία.

α) **Έλλειψη συντροφιάς με συνομηλίκους**: Απουσία φιλικών σχέσεων με συνομηλίκους. Για παράδειγμα, οι δηλώσεις περιλάμβαναν εκφράσεις όπως: «δεν έχω φίλους», «δεν έχω κάποιο παιδί να παίξω» κ.ά.

β) **Απόρριψη**: Έλλειψη αποδοχής από τους συνομηλίκους. Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις ήταν: «νιώθω μοναξιά όταν δε με κάνουν παρέα», «νιώθω μο-

Πίνακας 5. Απόλυτες, σχετικές και αθροιστικές σχετικές συχνότητες των στρατηγικών αντιμετώπισης που χρησιμοποιούν τα παιδιά με ε.ν.υ. για να αντιμετωπίσουν την απώρριψη των συνομηλίκων τους

Στρατηγικές αντιμετώπισης	Απόλυτες συχνότητες	Σχετικές συχνότητες	Σχετικές αθροιστικές συχνότητες
1. Απομόνωση	60	39	39
2. Ενασχόληση με μοναχικές δραστηριότητες	56	36,4	98,1
3. Αναζήτηση νέας συντροφιάς	25	16,2	61,7
4. Εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς	10	6,5	45,5
5. Δεν ξέρω	3	1,9	100
Σύνολο	154	100	

ναξιά, όταν δε με παίζουν τα άλλα παιδιά» κ.ά.

γ) **Προσωρινή απουσία:** Προσωρινός αποχωρισμός του παιδιού από σημαντικούς άλλους, όπως γονείς, αδέρφια κ.ά. Για παράδειγμα, οι δηλώσεις περιλάμβαναν εκφράσεις όπως: «νιώθω μοναξιά, όταν φεύγουν οι γονείς μου», «νιώθω μοναξιά όταν φεύγει ο αδερφός μου» κ.ά.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών αναφέρουν την έλλειψη συντροφιάς (40,9%) και την απώρριψη (27,3%), ενώ μικρότερο ποσοστό αναφέρουν την προσωρινή απουσία σημαντικών προσώπων (17,5%) ως αίτια της μοναξιάς τους.

Τα συναισθήματα μοναξιάς που βιώνουν τα παιδιά με ε.ν.υ. είναι:

α) **Δυσάρεστα συναισθήματα:** Συναισθήματα λύπης, στενοχώριας και θλίψης, όπως: «νιώθω χάλια, «νιώθω λυπημένη» κ.ά.

β) **Ευχάριστα συναισθήματα:** Συναισθήματα ευχαρίστησης, όπως: «νιώθω μια χαρά», «νιώθω καλά» κ.ά.

γ) **Αδιαφορία:** Ανυπαρξία θετικών ή αρνητικών συναισθημάτων, όπως: «δε νιώθω τίποτα», «νιώθω αδιάφορα» κ.ά.

Η πλειονότητα των παιδιών βιώνουν αρνητικά συναισθήματα (81,8%), η μειονότητα βιώνουν θετικά συναισθήματα (2,6%) και αδιαφορία (1,3%), ενώ ένα ποσοστό 14,3% δεν μπορούν να περιγράψουν τα συναισθήματα που βιώνουν όταν νιώθουν μοναξιά.

Οι στρατηγικές αντιμετώπισης που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να αντιμετωπίσουν τη μοναξιά τους είναι:

α) **Ενασχόληση με δραστηριότητες εντός και εκτός του σπιτιού,** όπως διάβασμα, ακρόαση μουσικής, αθλητικές δραστηριότητες κ.ά. Για παράδειγμα, οι δηλώσεις περιλάμβαναν εκφράσεις, όπως: «παίζω με τα παιχνίδια μου», «βγαίνω έξω και παίζω μπάλα» κ.ά.

β) **Αναζήτηση συντροφιάς** σε συνομήλικους, σε «σημαντικούς άλλους» κ.ά. Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις ήταν «*παίζω με τα αδέρφια μου*», «*θα παίξω με τον μπαμπά μου*» κ.ά.

γ) **Παθητικοί τρόποι αντιμετώπισης**: Αδυναμία αντιμετώπισης μιας κατάστασης με αποτελεσματικό τρόπο. Για παράδειγμα, οι δηλώσεις περιλάμβαναν εκφράσεις όπως: «*γυρίζω μόνη από 'δώ και από 'κεί*», «*δεν κάνω τίποτα*», «*ξαπλώνω για να ξεχαστώ*» κ.ά.

δ) **Επιθετικότητα**: Εκδήλωση λεκτικής ή σωματικής βίας. Μερικές ενδεικτικές απαντήσεις ήταν: «*παίρνω την μπάλα από τα άλλα παιδιά και τα νευριάζω*», «*χτυπάω τα παιδιά*» κ.ά.

Η πλειονότητα των παιδιών χρησιμοποιούν ενεργητικούς τρόπους αντιμετώπισης της μοναξιάς, όπως ενασχόληση με δραστηριότητες εντός και εκτός σπιτιού (62,3%) και αναζήτηση συντροφιάς (18,2%), ενώ η μειοψηφία των παιδιών χρησιμοποιούν παθητικούς τρόπους αντιμετώπισης της μοναξιάς (18,2%) ή εκδηλώνουν επιθετική συμπεριφορά (1,3%).

Συμπεράσματα

Η πλειονότητα των παιδιών με ε.ν.υ. ανέφεραν ότι *εμπλέκονται με συνομηλικούς τυπικής ανάπτυξης στο πλαίσιο της γειτονιάς* και μικρότερο ποσοστό ανέφεραν ότι εμπλέκονται με φίλους των αδελφών ή με παιδιά φίλων των γονιών. Τα αγόρια εμπλέκονται περισσότερο με συνομηλικούς τυπικής ανάπτυξης απ' ό,τι τα κορίτσια. Το εύρημα αυτό δικαιολογείται, διότι τα αγόρια ασχολούνται περισσότερο με παιχνίδια που συνδυάζουν έντονη κινητική δραστηριότητα (μπάλα-ποδόσφαιρο, αθλητικές δραστηριότητες), συνεπώς, τα αγόρια με ε.ν.υ. είναι πιο εύκολο να εμπλακούν σε αυτές τις δραστηριότητες με συνομηλικούς τυπικής ανάπτυξης. Αντίθετα, τα κορίτσια τυπικής ανάπτυξης δημιουργούν συνήθως δυαδικές σχέσεις, στενές επαφές και περισσότερο επικοινωνιακές σχέσεις, συνεπώς δυσκολεύονται, λόγω νοητικής ανεπάρκειας, να αναπτύξουν τέτοιου είδους σχέσεις με τις συνομηλικές τους.

Τα παιδιά που δήλωσαν ότι δεν εμπλέκονται σε παρέες με συνομηλικούς τυπικής ανάπτυξης (22,1%) ανέφεραν ως αίτια μη εμπλοκής τα *διαπροσωπικά ελλείμματα*, την *εξωτερική εμφάνιση* και την *έλλειψη επαφής* (απουσία συνομηλικών παιδιών από τη γειτονιά). Μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών ανέφεραν τα *διαπροσωπικά ελλείμματα* ως αίτιο μη εμπλοκής με συνομηλικούς τους. Τα ευρήματα αυτά συνάδουν με αντίστοιχα ευρήματα έρευνας σε παιδιά με ε.ν.υ. τα οποία φοιτούσαν σε σχολεία γενικής εκπαίδευσης (Williams & Asher, 1992· Heiman, 2000) και με ευρήματα ερευνών σε παιδιά με τυπική ανάπτυξη (Siperstein & Widaman, 1996· Cottlieb, Semmel & Veldman, 1978). Η βιβλιογραφική ανασκόπηση έδειξε ότι η απόρριψη των παιδιών με ε.ν.υ. από τους συνομηλικούς τους σχετίζεται με κοινωνικά ελλείμματα, προβλήματα συμπεριφοράς (Cottlieb, Semmel & Veldman, 1978), καθώς και επιθετική και διασπαστική συμπεριφορά (Siperstein & Widaman, 1996). Επιπλέον, η χαμηλή κοινωνική

αποδοχή σχετίζεται με τη χαμηλή ακαδημαϊκή πρόοδο (Cottlieb, Semmel & Veldman, 1978) και τις περιορισμένες κοινωνικές δεξιότητες (Siperstein & Widaman, 1996).

Είναι αξιοσημείωτο το εύρημα που αφορά στο ότι τα παιδιά με ε.ν.υ. *αντιλαμβάνονται τα διαπροσωπικά τους ελλείμματα* όπως έλλειψη συνεργασίας και επιτυχούς επικοινωνίας, έλλειψη κοινωνικών δεξιοτήτων κ.ά. ως αίτια της μη εμπλοκής τους με συνομηλίκους τυπικής ανάπτυξης. Τα αίτια αυτά αποτελούν παράγοντες ανάπτυξης βιωμάτων μοναξιάς, σύμφωνα με έρευνα σε παιδιά σχολικής ηλικίας με τυπική ανάπτυξη των Γαλανάκη & Μπεξεβέγκη (1996). Τα παιδιά που ανέφεραν την έλλειψη επαφής ως αίτιο της μη εμπλοκής τους με συνομηλίκους διευκρίνισαν ότι η έλλειψη επαφής σχετίζεται είτε με την απουσία συνομηλίκων από τη γειτονιά είτε με ακούσιο περιορισμό από τους γονείς τους. Η δήλωση αυτή των παιδιών δείχνει την ανασφάλεια των γονέων να αφήσουν το παιδί με ε.ν.υ. να συμμετέχει σε δραστηριότητες των ομηλίκων στη γειτονιά.

Τα *συναισθήματα* που βιώνουν τα παιδιά με ε.ν.υ. από την απόρριψη που δέχονται από συνομηλίκους είναι *αρνητικά*. Η πλειονότητα των παιδιών ανέφεραν δυσάρεστα συναισθήματα, που συνοδεύουν τη μοναξιά, όπως λύπη, στενοχώρια, θλίψη κ.ά. Το εύρημα αυτό δείχνει ότι τα παιδιά με ε.ν.υ. έχουν επίγνωση του ότι η μοναξιά προξενεί δυσάρεστα συναισθήματα και αναδεικνύει τη συναισθηματική διάσταση της μοναξιάς (Hymel, Tarrulli, Hayden & Terell-Deutsch, 1999· Παπουτσάκη, 2007). Πολύ μικρό ποσοστό των παιδιών ανέφεραν ευχάριστα συναισθήματα και, επιπλέον, μικρότερο ποσοστό ανέφεραν αδιαφορία. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις, οι απαντήσεις των παιδιών μπορεί να δικαιολογηθούν, είτε ως *μηχανισμός άμυνας* είτε ως *αδυναμία να περιγράψουν τα συναισθήματά τους*.

Οι στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να αντιμετωπίσουν την απόρριψη των συνομηλίκων τους είναι στην πλειονότητά τους *παθητικές στρατηγικές*, όπως απομόνωση, ενασχόληση με μοναχικές δραστηριότητες κ.ά. παρά ενεργητικές στρατηγικές αντιμετώπισης, όπως αναζήτηση νέας συντροφιάς, εμπλοκή σε ομαδικές δραστηριότητες κ.ά.

Επιπλέον, ένα μικρό ποσοστό των παιδιών αναφέρουν ως αντίδραση για την απόρριψη που δέχονται από τους συνομηλίκους τους την *εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς*. Η απάντηση αυτή δείχνει την επίγνωση των παιδιών για τις αδυναμίες τους, την έλλειψη κοινωνικών δεξιοτήτων, οι οποίες προξενούν την απόρριψη των συνομηλίκων τους, καθώς και τα βιώματα μοναξιάς τους.

Η υποκειμενική εκτίμηση των παιδιών με ε.ν.υ. για τους προσδιοριστικούς παράγοντες της μοναξιάς τους, η οποία δημιουργεί αρνητικά συναισθήματα, είναι: α) η *έλλειψη συντροφιάς με συνομηλίκους*, β) η *απόρριψη* και γ) η *προσωρινή απουσία*. Η έλλειψη συντροφιάς συνομηλίκων και η απόρριψη που βιώνουν τα παιδιά με νοητική υστέρηση έχουν αναφερθεί και σε άλλες έρευνες, όπως των Manetti, Schneider & Siperstein (2001). Οι στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά για την αντιμετώπιση της είναι: α) η *ενασχόληση με δραστηριότητες εντός και εκτός του σπιτιού*, β) η *αναζήτηση συντροφιάς*, γ) *παθητικοί τρόποι αντιμε-*

τώπισης, όπως αδυναμία αντιμετώπισης μιας κατάστασης με αποτελεσματικό τρόπο, και δ) *επιθετική συμπεριφορά*, όπως εκδήλωση λεκτικής ή σωματικής βίας.

Η παρούσα έρευνα εστίασε στις σχέσεις παιδιών με ε.ν.υ. και συνομηλίκων τυπικής ανάπτυξης. Μελλοντικές έρευνες μπορεί να διεξαχθούν για τον εντοπισμό αποτελεσματικών τεχνικών παρέμβασης, ώστε να βοηθήσουν τα παιδιά να αναπτύξουν σχέσεις με συνομηλίκους και φιλικό δίκτυο.

Βιβλιογραφία

- Asher, S.R. & Wheeler, V.A. (1985). Children's Loneliness: A Comparison of Rejected and Neglected Peer Status. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53(4), 500-505.
- Bervardini, A. (1968). Aspects of personality and Sociometric Status in a Group of Mentally Delayed Children. *Rivista di Neurobiologia*, 14(3), 453-460.
- Γαλανάκη, Ε. & Μπεξεβέγκης, Η. (1996). Αντιμετώπιση προβλημάτων της καθημερινής ζωής: Η περίπτωση της μοναξιάς των παιδιών. *Ψυχολογία (Ειδικό τεύχος: Θέματα Εξελικτικής Ψυχολογίας)*, 3(2), 72-84.
- Cottlieb, J. - Semmel, M. - Veldman, J. (1978). Correlates of Social Status Among Mainstreamed Mentally Retarded Children. *Journal of Education of Psychology*, 70 (3), 396-405.
- Freema, S. & Alkin, M. (2000). Academic and Social Attainments of Children with Mental Retardation in General Education and Special Education Settings. *Remedial and Special Education*. 21 (1), 3-26.
- Heiman, T. (2000). Friendship quality among children in three educational settings. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 25 (1), 1-12.
- Heiman, T. & Margalit, M. (1998). Loneliness, depression, and social skills among students with mild mental retardation in different educational settings. *Journal of Special Education*, 32(3), 154-163.
- Hodapp, R.M. (2003). *Αναπτυξιακές θεωρίες και αναπηρία: Νοητική καθυστέρηση, αισθητηριακές διαταραχές και κινητική αναπηρία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Hymel, S. - Tarruli, D. - Hayden-Thommsom, L. - Terrell-Deutsch, B. (1999). Loneliness through the eyes of the children. In K. Rotenberg & S. Hymel (Eds.), *Loneliness in children and adolescence* (pp. 80-106). United Kingdom: Cambridge University.
- Κρουσταλάκης, Γ. (2000). *Παιδιά με ιδιαίτερες ανάγκες*. Αθήνα: έκδοση του συγγραφέα.
- Ladd, C. (1983). Social Network of Popular, Average, and Rejected Children in School Settings. *Merrill-Palmer Quarterly*, 29(3), 283-307.
- Luftig, R.L. (1987). Childrens' loneliness, perceived ease in making friends and estimated social adequacy: Developmental and social metacognition. *Child Study Journal*, 17(1), 35-53.
- Luftig, R.L. (1988). Assessment of the perceived school loneliness and isolation of mentally retarded and nonretarded students. *American Journal of Mental Retardation*, 92(5), 472-475.
- Manetti, M. - Schneider, B. - Siperste, G. (2001). Social acceptance of children with mental retardation: Testing the contact hypothesis with an Italian sample. *International Journal of Behavioral Development*, 25(3), 279-286.
- Παπουτσάκη, Κ. (2007). Ψυχοπαιδαγωγική ανάλυση των εκδηλώσεων της μοναξιάς των παιδιών με ε.ν.υ. *Διδακτορική διατριβή*. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής, Ψυχολογίας.
- Πολυχρονοπούλου, Σ. (1997). *Νοητική Υστέρηση. Ψυχολογική Κοινωνιολογική και Παιδαγωγική Προσέγγιση*. Αθήνα: έκδ. της συγγραφέως.

- Richardson, S. – Koller, H. (1996). *Causes and Consequences of Mental Retardation*. London, England: Cambridge.
- Siperstein, G. & Widaman, K. (1986). Social behavior and The Social Acceptance and Rejection of Children with Mental Retardation. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 12, 271-281.
- Taylor, A.R. - Asher, S.R. - Williams, G.A. (1987). The social adaptation mainstreamed mildly retarded children. *Child Development*, 58, 1321-1334.
- Williams, G.A. & Asher, S.R. (1992). Assessment of loneliness at school among children with mild mental retardation. *American Journal of Mental Retardation (Special Issue: Social skills)*, 96(4), 373-385.